

REFLECTAREA ÎN MEMORIALISTICĂ (1946–1976) A ACTIVITĂȚII DE SALVARE DE LA MOARTE A EVREILOR DIN UNGARIA ȘI TRANSILVANIA DE NORD (1944)

Antonio Faur*

Keywords: *memorial writings, A. D. Finkelstein, Mihai Marina, Oradea, Turda.*
Cuvinte cheie: *scrieri memorialistice, A. D. Finkelstein, Mihai Marina, Oradea, Turda.*

The Actions to Save Hungarian and Northern Transylvanian Jews from Death as They Were Reflected in Memorial Writings (1944)

(Abstract)

Memorial testimonies have been written in Romania and abroad by the people who were involved in or were the witnesses of the rescue actions of the Jews from Hungary and Northern Transylvania, by their illegal crossing over the border in Romania and their subsequent travel to Bucharest. The author focuses on two of these memorial documents written by David Arnold Finkelstein (published in Tel Aviv, in 1958) and by the General Consul Dr. Mihai Marina (in Oradea), whose evocation was published in the pages of *Magazin istoric* (from 1976, no. 6). The references given by these two authors to the issue of the Jews' rescue are of obvious historical value, referring to the areas of Cluj-Turda and Oradea-Beiuș-Arad, where, by means of organised channels (by Jews and Romanians), thousands of Jews were helped to cross the mentioned border. Once they had reached – with the help of guides (mostly Romanian peasants from the villages near the border) – the territory of Romania (of that time), they were guided towards towns like Turda and Arad (where the Jews, who had crossed the border in Bihor area, were expected) in order to be given documents and transported to the country's capital. The two memoirists have concurrent information and commentaries, which reinforce the truth of the existence of efficient channels to save the Jews in the above mentioned areas.

După alegerile din 1946, falsificate – în mod grosolan – de partidele de stânga (care au beneficiat de sprijinul Moscovei), comuniștii au început atacul asupra istoriografiei tradiționale. Au introdus, totodată, un nou mod de a scrie istoria, bazat pe „învățătura” marxist-leninistă, care și-a propus să supraliciteze conceptul de „lupta de clasă”, ca „motor” al evoluției istorice. Preocuparea pentru alte teme a trecut în plan secund, astfel că, timp de trei decenii, nu au mai fost publicate în România studii și articole referitoare la Holocaust și, concomitent, la acțiunile de salvare de la moarte a evreilor.

Cu toate acestea, în străinătate (cu deosebire în Israel) au apărut lucrări având un asemenea obiect. O contribuție reală la cunoașterea unor aspecte concrete cu privire la realitățile de această factură care au avut în centrul lor orașele Cluj și Turda, ca spațiu de salvare a evreilor, se datorează lui David Arnold Finkelstein, care a elaborat o carte intitulată *Rază de lumină în noaptea groazei*¹, apărută la Tel Aviv în anul 1958. Această carte, scrisă la

numai 12 ani de la faptele evocate, poate fi considerată un document memorialistic credibil, ea făcând lumină în zone prea puțin cunoscute.

Desigur, la conținutul ei au apelat cercetători și publiciști, deoarece are o consistență factologică deosebită. Spre pildă, publicistul clujean Zoltán Tibori Szabó afirma despre această carte că este „o foarte prețioasă sursă de informare”² documentară, la care a recurs, cu prioritate, devreme ce n-avea altele la îndemână. Este însă „posibil”, remarca același autor, că „în unele detalii, amintirile lui Finkelstein să conțină exagerări, dar ele se întemeiază pe date concrete, a căror autenticitate nu poate fi pusă la îndoială”³.

Secretarul Comunității evreiești din Turda s-a implicat profund în activitatea de salvare a evreilor

* Universitatea Oradea, e-mail: antoniofaur@yahoo.com.

¹ David Arnold Finkelstein, *Fénysugár a borzalmok éjszakájában*, P. Solar&Nadir, Tel Aviv, (1958).

² Zoltán Tibori Szabó, *Frontiera dintre viață și moarte. Refugiul și salvarea evreilor la granița româno-ungară (1940–1944)*, Editura Compania, Cluj-Napoca, (2005), 114.

³ *Ibidem*, 115. Despre activitatea lui A.D. Finkelstein în direcția adăpostirii evreilor refugiați din Ungaria și ajunși la Turda (de unde, cu acte false și prin alte proceduri, au fost trimiși la București) s-au pronunțat și alte persoane, unele dintre acestea (spre pildă Eszter Goró) având o „opinie negativă” despre acestea, fără să aducă argumente convingătoare pentru a-și susține afirmația.

care au trecut clandestin granița, din Ungaria în România, pe filierele Cluj-Feleac (și Aiton) – Turda. A.D. Finkelstein, care a stabilit bune raporturi cu autoritățile române, din rațiuni practice (adică pentru a crea posibilități mai mari de a-și ajuta conaționalii aflați într-o situație limită), ne-a lăsat unele aprecieri memorabile despre însemnătatea demersurilor salvatoare:

„S-au găsit totuși puțini [evrei] care, riscând totul, au încercat imposibilul – refugiul. Unii s-au ascuns încă înainte de ghetozare, alții au evadat din ghetou. Toți aceștia și-au îndreptat pașii spre granița românească și cei mai mulți dintre ei au reușit, după îndelungi și mari greutăți, să ajungă pe teritoriul românesc, în timp ce o parte dintre ei au dispărut în încercarea temerară”⁴ (subl. ns. – A. F.).

Memorialistul A.D. Finkelstein, pe lângă furnizarea de date și comentarea diverselor împrejurări și comportamente umane, a formulat și alte considerații demne de atenție, recunoscând – cu o lăudabilă sinceritate⁵ – următoarele:

„S-au întâlnit [în România], din fericire, în număr destul de important, funcționari oficiali realmente bine intenționați, cu o gândire umanistă, care au acționat ca atare... Mai trebuie să adaug, de dragul adevărului – sublinia același autor –, că între acești funcționari oficiali, cu care am lucrat..., se găseau într-adevăr – în număr destul de mare – și dintre aceia care au fost conduși de sentimente umanitare nobile, de bunăvoință deosebit de sinceră, acționând într-un mod care merită toată recunoștința”⁶ (subl. ns. – A. F.).

Prefațatorul cărții la care ne referim, Adler József (fost, în anii războiului, rabin-șef al Turzii), avea opinii aproape identice: „Din parte-mi, am întâlnit în România sprijinirea – cu toată hotărârea – din partea cercurilor largi populare (în tot cazul cu o pasivitate înțelegătoare) a acțiunii de salvare”⁷. Concordanța unor asemenea constatări, la cel puțin doi dintre participanții la activitățile de salvare a evreilor, constituie neîndoiește un argument relevant din perspectivă istoriografică, prin accentul care se pune pe veridicitatea unor asemenea experiențe umane.

Memorialistul de excepție care a fost A. D. Finkelstein, ca depozitar al unor informații valoroase despre problematica trecerii clandestine – în zona Cluj-Turda – a evreilor peste granița

Ungariei cu România (și, în continuare, pregătirea condițiilor pentru transportarea acestora la București), ne dezvăluie, în interogațiile firești pe care și le pune, o probitate exemplară, dând implicit un răspuns la posibile interpretări denaturate:

„În legătură cu numărul celor salvați prin această chestiune nu am luat date exacte. Din motive lesne de înțeles, nu am ținut nici un fel de evidențe. Deși asemenea însemnări ar avea o valoare inestimabilă”⁸. Dar pe atunci am avut alte griji. Atunci ne străduiam să păstrăm cât mai puține lucruri care ar fi putut servi drept urme revelatoare”⁹.

Dacă, în mod deliberat și din alte motive menționate mai sus, A. D. Finkelstein n-a conceput o listă completă cu evreii salvați pe filiera Cluj-Turda, dar și prin alte locuri apropiate, totuși el oferă o explicație generală a situației create în împrejurările dificile în care a acționat:

„...timp de cinci luni și jumătate abia au fost zile în care să nu fi pornit la drum (cu trenul, spre capitală – n.n.) cel puțin un transport. Excepție au făcut doar sâmbăta și zilele de sărbătoare, când, în afară de primirea și cazarea noilor sosiți, orice altă activitate a fost întreruptă. De cele mai multe ori, însă, cu fiecare tren – deci, de trei ori pe zi –, pornea câte un transport, dar s-a întâmplat – și nu chiar foarte rar – să plece cu același tren mai multe transporturi, fiecare înzestrat cu „medicamente” după rețete diferite și fără ca vreunul să știe de celălalt”¹⁰.

Din cele relatate reiese, în mod evident, amploarea activităților desfășurate în orașul Turda, ca oraș în care se concentraseră (printr-o organizare eficientă) firele acțiunilor de salvare a evreilor, care erau, în bună parte, cunoscute de autoritățile române. De altfel, același lider evreu consemna în cartea sa diversitatea cheltuielilor pentru a asigura succesul acțiunilor preconizate:

„Principalele cheltuieli au fost făcute de salvatori pentru:

⁸ Avem aici un exemplu de responsabilitate și rigoare morală în activitatea de rememorare a realităților anului 1944 din spațiul despre care depune mărturie. Cei care au invocat, ulterior, absența unor asemenea surse documentare, au ignorat voit (sau n-au înțeles care au fost „capcanele” timpului) faptul că toți cei care s-au implicat în acțiunile de salvare (români și evrei) au păstrat, cu justificată prudență, o discreție necesară, pentru ca autoritățile represive să nu poată intra în posesia unor date, fapte și nume, pentru ca să adopte măsurile coercitive obișnuite, între care, desigur, ghetizarea și deportarea celor prinși. Este, deci, perfect explicabilă inexistența unor „evidențe” cu evreii salvați. Cu atât mai mult, depistarea unor informații documentare inedite ar putea aduce noi lumini asupra acestui capitol al istoriei noastre.

⁹ Apud Zoltán Tibori Szabó, op. cit., 103.

¹⁰ Ibidem, 103–104.

⁴ Apud Gh. I. Bodea, *Tragedia evreilor din nordul Transilvaniei*, Editura Hiperion, Cluj-Napoca, (2001), 151.

⁵ Ceea ce alții, mai târziu, n-au mai putut-o face, fiindcă au fost tributari unei „vizuini” teziste asupra acestei problematice.

⁶ Gh. I. Bodea, op. cit., 156.

⁷ Ibidem.

- mituirea poliției,
- procurarea formularelor (actelor necesare, care erau falsificate – n.n.),
- remunerarea curierilor,
- *descoperirea și trecerea peste graniță a celor care se ascundeau în Ungaria*
- aducerea la Turda a celor sosiți deja în România și ascunși în diverse locuri,
- hrănirea și cazarea refugiaților, îmbrăcăminte lor,
- înzestrarea corespunzătoare a celor trimiși la „muncă forțată”,
- procurarea biletelor de tren (spre București – n.n.)
- și altele¹¹.

Într-un alt loc, A.D. Finkelstein notează că „vin tot mai mulți” refugiați, astfel că este „tot mai greu să-i trimitem mai departe”, mai exact pe teritoriul țării, majoritatea având ca țință Bucureștiul. Există și soluția de a trimite o parte din ei în „detașamente de lucru”¹², mai exact bărbații între 18 și 50 de ani. Cum „veneau” mai mult „femei, copii și bătrâni”, trebuiau găsite alte modalități de rezolvare a situației, adică cele practicate, până atunci, cu succes.

A fost, totodată, contactată – prin „agenți și curieri” – Comisia de salvare a evreilor din Budapesta, condusă de Kastner. „Pe această filiație – preconizează A. D. Finkelstein –, *câteva sute de evrei din Budapesta au găsit drumul mântuirii prin Turda în România*”¹³ (subl. ns. – A. F.). Jumătate dintre aceștia erau originari din Polonia iar cealaltă jumătate din Ungaria”.

De remarcat împrejurarea că același memorialist, care a participat activ la demersurile de la Turda și cunoștea – dintr-o experiență directă – multe încercări (unele reușite) de salvare a evreilor din nordul graniței cu România, mai oferă câteva exemple edificatoare. Este cazul familiei Klerman (soț și soție) din Dej, care au evitat ghetozarea. „După câteva săptămâni de ascunzătoare [și] privațiuni – menționează același autor – [cei doi] au îmbrăcat straie țărănești românești și, pe undeva în jurul Mociului, au trecut în România, ajungând la Turda”¹⁴. Mai interesant a fost, fără îndoială, „cazul” unui grup de 10 evrei¹⁵, care au evadat din ghetoul din Dej și s-au ascuns într-o pădure de lângă Gherla. Un oarecare Radu s-a angajat ca – pentru suma de 30.000 lei pe „cap de

persoană” – să-i treacă, pe toți, granița în România. Și, într-adevăr, peste 10 zile, aceștia „au pășit pe teritoriul României”¹⁶, scăpând cu viață.

Lui A. D. Finkelstein i se datorează una dintre cele mai emoționante pagini evocatoare, în care a oferit contemporanilor săi și posterității pilda solidarității umane sincere și adânci. Pentru argumentare reproducem un întins și elocvent pasaj din cartea lui A. D. Finkelstein, care constituie o mărturie puternică despre atitudinea unor oameni în vremuri de primejdie, când ajutorul dat semenilor era vital pentru aceștia:

„În iunie 1944, într-o seară, în fața bisericii evreiești din Turda, pe trotuar, se plimba nerăbdător, un țăran mic de statură, slab, în straie tipic moțești. L-am surprins, întrebându-l:

— Tu ce cauți aici ?

— Eu...eu...știți...pe popa hăl jidovesc îl caut, a îngăimat moțul.

— Ei, hai cu mine, eu sunt popa.

— L-am condus direct în „laborator”.

— Acum să văd de ce îl cauți tu pe popa jidovesc – am spus, după ce l-am invitat să șadă.

Moțul a povestit că este dintr-un sat îndepărtat, din munți, aflat la frontieră. Cu 7–8 zile înainte, într-o noapte i-au bătut la poartă cinci oameni, care i-au spus că sunt refugiați evrei din Ungaria și i-au cerut să-i ascundă la el. Și i-a primit: „Păi, i-au spus – doar și ei îs oameni cu sufletul lu D-zeu”. De atunci locuiesc la el, în podul poieiții. El le-a dat și de mâncare. Apoi, numai ce-a avut și ce au vrut ei să mănânce: puțin mălai, lapte, ouă, ceapă, ridichi și ceva fasole (...). Numai că el e om sărac, are mulți copii și puținul cucuruz este pe gătate. Bani nu au, nici el, nici oaspeții, ca să le poată cumpăra câte ceva din sat. S-a oferit deci să vină la Turda, să le facă rost de ceva alimente, pentru că știe că aici sunt evrei. A venit pe jos, peste munți, trei zile și trei nopți, peste 120 de km. De sub cămașă a scos un săculeț de pânză, care îi atârna de gât, o ață, din care a dat la iveală o scrisoare (...) și mi-a întins-o (...) Scrisoarea era scrisă în ebraică și se adresa rabinului din Turda. Reieșea că cei care au scris-o erau din Sălaj. Doi dintre ei erau ginerii rabinului din Jibou, Reb Mose Frenkel. Au stat ascunși opt săptămâni, până au ajuns în acest săculeț pitit în munți (...).

De altfel, scrisoarea confirma întru totul cele povestite de moț (...), inima mi-a fost năpădită de căldură, iar ochii mi s-au umplut de lacrimile

¹¹ *Ibidem*, 116.

¹² Gh. I. Bodea, *op. cit.*, 296.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, 210.

¹⁵ *Ibidem*, Era vorba de Paneth Jozsef (rabinul-șef din Ileanda), cu soția și cei opt copii ai lor.

¹⁶ *Ibidem*, 315–317; A.D. Finkelstein, *op. cit.*, 310–361; Antonio Faur, *Puncte de vedere ale unor memorialiști și istorici evrei cu privire la acțiunile de salvare a evreilor (1944)* (lucrare în manuscris).

recunoștinței, și eram gata-gata să-l îmbrățișez și să-i sărut fața nerasă, țepoasă.

Iată, mi-am zis în gând, un țăran simplu, ancestral, care a crescut în imensitatea munților, departe de orice civilizație și cultură omenească modernă și, totuși, moralmente cât de departe se află, deasupra a zeci și sute de mii de oameni contemporani cu el, civilizați și culturalizați.

Nu-l interesează legea, primejdia. Nu-și face socoteli, nu stă în cumpănă. *Primește în casa lui evrei care se ascund, le oferă adăpost, ascunzătoare. Își ia de la gura proprie și cea a copiilor lui bucătura sărăcăcioasă și o împarte cu aceștia.*

Bate cu piciorul sute de kilometri, numai să îi poată ajuta. Și toate acestea, pur și simplu numai pentru că și aceia „îs oameni cu sufletu lui Dumnezeu”.

Unde este acel om aflat la cel mai înalt grad de cultură, purtător al eșarfei ordinului cinstiților, al premiului Nobel, care le-ar face pe toate acestea așa precum el?

Dacă aș fi sculptor, după el aș sculpta statuia Omului!

*Cât de altul ar fi acest glob pământesc numit Lume... dacă ar fi locuit de asemenea moți simpli și nu de bestii culturale, civilizate, iluminate, progresiste*¹⁷.

„Bestiile” la care se referă memorialistul erau fasciștii germani și unguri, care – deși clamau că sunt instruiți și gândesc la „zidirea” viitorului omenirii – au aplicat, cu ură și o cruzime bestială, „soluția finală” pe teritoriul Ungariei și Transilvaniei de Nord. În aceste împrejurări tragice, fapta creștinească a țăranului moț, de mare forță morală, era încurajatoare, deoarece ea semnifica existența solidarității umane la nivelul oamenilor simpli, sinceri și fără prejudecăți.

Prin urmare, acest exemplu de salvator a devenit pentru A.D. Finkelstein un „punct de lumină” într-o atmosferă tragică și întunecată. De aceea, cu sensibilitate necenzurată, el face un elogiu, de altfel binemeritat, unui om care a acționat în ajutorul altor semeni ai săi, aduși de o istorie vitregă într-o situație limită.

Peste încă 12 ani (de la apariția cărții lui A.D. Finkelstein), un alt memorialist, de data

aceasta diplomat român, s-a referit la problematica în discuție, într-un articol pe care l-a publicat în revista *Magazin istoric*¹⁸ (periodic de cultură istorică de maximă popularitate). A fost *prima rememorare* (în limba română și într-o revistă de mare tiraj) a evenimentelor petrecute în primăvara și vara anului 1944 într-unul din orașele din Transilvania de Nord, vremelnice ocupate de Ungaria horthystă, cu accent pe destinul tragic al evreilor din aceste spații și, de asemenea, pe acțiunile de salvare a unora dintre aceștia organizate de membrii Consulatului General al Regatului României din Oradea, condus de consulul general dr. Mihai Marina¹⁹.

Textul memorialistic al lui Mihai Marina a fost prefăcut de câteva comentarii semnate de Ion Lăcustă²⁰, care vizează efectele dramatice ale politicii practicate de noul regim (de ocupație străină) asupra locuitorilor români și evrei din Transilvania de Nord. „În acele zile triste, de suferințe și umilințe îndurate de populația evreiască – subliniază autorul menționat –, românii din nordul Transilvaniei, care se aflau ei înșiși într-o situație extrem de grea, au făcut dovada omeniei și a spiritului de întruajutorare care, în toate timpurile, au animat poporul nostru”. Într-un limbaj specific epocii, Ion Lăcustă continuă cu următoarele considerații:

„În fața tragediei unei populații [evreiești] pe nedrept și dureros năpăstuită, ... românii nu au pregetat să vină în ajutorul celor împotriva cărora naziștii dezlanțuiseră o adevărată teroare. Muncitori, țărani, intelectuali, chiar și diplomați, români din toate categoriile sociale, cu convingeri și credințe diferite, nu au dat înapoi – riscându-și uneori viața – atunci când datoria lor de oameni le-a impus ajutorarea semenilor prizonieri.

În timpul prigoanei, mulți evrei din nordul Transilvaniei au căutat să se refugieze în România... Cronica acelor vremuri consemnează numele și faptele impresionante ale unui mare număr de români din nordul Transilvaniei (dar și din sudul acesteia-n.n.) care au venit în ajutorul evreilor prizonieri, adăpostindu-i și ascunzându-i în casele lor,

¹⁸ Mihai Marina, „Nu puteam rămâne impasibili”. *Magazin istoric*, 1976, nr. 6, 39–41.

¹⁹ Antonio Faur, *România – „poartă deschisă” pentru salvarea evreilor (aprilie-august 1944) din Ungaria și Transilvania de Nord. Contribuții documentare*, Editura Universității din Oradea, Oradea, (2010), 46–48; Idem, *Contribuția consulului general de la Oradea, Mihai Marina și a colaboratorilor săi, la salvarea de la moarte sigură a unor evrei din Transilvania de Nord (1944)* (lucrare în mss); Ion Lăcustă, „Patru ani de ocupație horthystă”. *Magazin istoric*, 1976, nr. 6, 37–38.

²⁰ Ion Lăcustă, „Patru ani de ocupație horthystă”. *Magazin istoric*, 1976, nr. 6, 37–38.

¹⁷ Episodul acesta este rezumat (într-o manieră expeditivă, cu eliminarea pasajelor care „vorbesc” de umanitatea țăranului român din Apuseni), de publicistul clujean Zoltán Tibori Szabó (în *op. cit.*, 179), care nu uită, în schimb, să menționeze sumele pe care A. D. Finkelstein le-a oferit țăranului moț, pentru ca acesta să-i aducă la Turda, cu căruța, pe cei cinci evrei. Peste opt zile, cu „căruța cu ciubere a nașului său”, moțul i-a adus pe refugiați la Turda” (*Ibidem*), în acest mod încheindu-se o acțiune de salvare care merită un loc privilegiat în reconstituirea noastră.

ducându-le alimente, îmbrăcăminte și medicamente în ghetouri, trecându-i frontiera în România”²¹. Ca suport științific pentru aceste afirmații sunt publicate două texte memorialistice²², de o valoare documentară incontestabilă, la care au făcut trimitere aproape toți acei care, ulterior, au scris despre acțiunile de salvare a evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord. În acest mod s-a verificat, pe deplin, credibilitatea acestor mărturii memorialistice.

Consulul general Mihai Marina face, chiar în partea inițială a evocării sale, o mărturisire de un real interes, pe care o reproducem, datorită probității sale:

„Oricâte rețineri ne-ar fi impus situația noastră de salariați în regimul antonescian, acreditați într-un stat fascist, ca oameni nu am putut rămâne impasibili în fața suferințelor pricinuite de acțiuni care batjocoreau însăși noțiunea de demnitate omenească.

Aceasta ne-a impus să acționăm în sprijinul populației evreiești, în măsura posibilităților și cu prudența necesară.

Imboldul și sprijinul moral principal în aceste acțiuni, care depășeau cu mult atribuțiile noastre de slujbași [ai statului român], le aveam de la întreaga populație românească din Transilvania de Nord...”²³.

După ce oferă date și informații despre modul cum personalul diplomatic al Consulatului General al României de la Oradea a organizat trecerea

clandestină (peste granița dintre Ungaria și România) a unor evrei din Ungaria și Transilvania de Nord, dr. Mihai Marina face o mărturisire de credință: „Mai suntem în viață puțini dintre cei care atunci ne-am străduit să facem ceva pentru semenii noștri năpăstuiți. *Toți am socotit că nu am făcut decât ceea ce ne-a dictat conștiința și omenia noastră românească*”²⁴ (subl.ns. – A. F.).

Diplomatul român și-a „încredințat” – spre publicare – „însemnările” la peste trei decenii de când Béla Katona a relevat (în 1946) „activitatea” de salvatori a membrilor Consulatului General al României de la Oradea. Prin textul său memorialistic, dr. Mihai Marina a confirmat și clarificat unele aspecte ale acestei problematice istorice.

Este evident că ambele texte memorialistice (ale lui Béla Katona din 1946 și al lui Mihai Marina din 1976) sunt convergente, ele furnizând date și fapte la care s-au asociat comentariile autorilor despre actele de omenie, cu valoare de simbol și menite să asigure concretizarea șansei de salvare a unor evrei din Ungaria și Transilvania de Nord, prin trecerea lor clandestină, peste frontieră, în România. Este vorba de surse documentare care corespund adevărului istoric cu privire la faptul că și în zona Oradea-Beiuș-Arad a funcționat, ca și pe filiera Cluj-Turda, o activă rețea de solidaritate umană, finalizată cu mii de evrei salvați de la moarte.

²¹ *Ibidem*.

²² Béla Katona, „Dramaticul parcurs al unui memoriu” (capitol din cartea acestuia intitulată *Oradea în furtună*). *Magazin istoric*, 1976, nr. 6, 38; Mihai Marina, *op. cit.*, 39–41; Mihai Marina, *op. cit.*, 39.

²³ Mihai Marina, *op. cit.*, 39. Acestea au fost reactualizate în lucrări ale noastre.

²⁴ *Ibidem*.

